

МАРКО АЛЕКСИЋ

СРПСКЕ
ЗЕМЉЕ
ПРЕ
НЕМАЊИЋА

од 7. до 10. века

Рецензенти

Др Борис Стојковски

Др Милош Ивановић

Др Светлана Пејић

Др Дејан Булић

Copyright © 2019, Марко Алексић

Copyright © овог издања 2020, ЛАГУНА

Цртежи на странама 107, 144 и 148 и историјске карте:

Милош Савковић

3D модел и илустрација на стр. 124: Урош Павловић

Основе за карте: Географски институт „Јован Цвијић“

САНУ

Захвалност на сарадњи и уступљеним подацима:

Археолошки институт САНУ, Београд

Музеј Семберије, Бијељина

Народни музеј Пожаревац

Музеј града Београда

Народни музеј Ужице

Музеј у Приштини (измештен у Београд)

Kupovinom knjige sa FSC oznakom pomažete razvoj projekta odgovornog korišćenja šumskih resursa širom sveta.

NC-COC-016937, NC-CW-016937, FSC-C007782

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

СРПСКЕ
ЗЕМЉЕ
ПРЕ
Немањића

од 7. до 10. века

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР (9)

О ИЗВОРИМА (10)

ПОЧЕТНИ ВЕКОВИ (13)

У освит средњег века (13) ◦ Појава Срба (18) ◦ „Бела Србија“ у Полабљу(21) ◦ Кнез Дерван и земља Бојки (24) ◦ Путовање (31) ◦ На новом тлу (38) ◦ Словени у Далмацији у 7. веку (41) ◦ Словенска племена у Македонији(49) ◦ Долазак Бугара и Сермисијана на Балкан (57) ◦ Археолошки трагови Словена 7–9. века (63) ◦ Словени и Романи (71)

ПОЧЕЦИ ДРЖАВНОСТИ

И ПРВИ ПОЗНАТИ ВЛАДАРИ (76)

(око 780. – 830. године)

Успон Карла Великог (76) ◦ Аварски ратови (78) ◦ Византија и Франачка (83) ◦ „Народ који држи велики део Далмације“ (87) ◦ Бодрићи, Гудускани, Тимочани (91) ◦ Први српски владари 8. века (97) ◦ Византијска управа у Далмацији (101) ◦ Крстионица кнеза Вишеслава (105) ◦ Верске прилике у византијској Далмацији (112) ◦ Најстарија средишта власти (119) ◦ Покрштавање Срба (134) ◦ Западне области (139) ◦ Досељавање Хрвата (153) ◦ Локални Романи (156) ◦ На граници два царства (164) ◦ Словени и франачки *Imperium* (169)

У СУСЕДСТВУ ВЕЛИКИХ СИЛА (177)

(око 830. – 850. године)

Племе Неретљана (177) ◦ Ширење Бугара (184) ◦ Кнежевина Морава у српском Поморављу (188) ◦ Кнез Властимир (195) ◦

Кнежевина Травунија (197) • Власт у земљи (202) • Словенске сеобе у суседству Србије (205) • Србија средином 9. века (208)

ПРЕТЊЕ СА ИСТОКА (211)

(око 850. – 900. године)

Почетак владавине кнеза Мутимира (211) • Борба за власт између браће (217) • Обнова византијске моћи на Јадрану (220) • Најстарије словенско писмо (225) • Мисија Ђирила и Методија и Срби (232) • Црквена организација у земљи (238) • Град Стон и кнежевина Захумље (244) • Рас и постанак Рашке епископије (250) • Утврђења и границе (257) • Прве жупе и области у Србији (267)

КРИЗА И ОБНОВА ДРЖАВЕ (271)

(900–950. године)

Унутрашња превирања (271) • Долазак Мађара и пропаст Велике Моравске (275) • Кнез Михајло Захумски (278) • Пад и обнова земље (285) • Доба кнеза Часлава Клонимировића (289) • Српске земље средином 10. века (294) • Градови Србије и најстарији помен Босне (303)

КУЛТУРА И ДРУШТВО (313)

Власт и двор (313) • Језик и писменост (318) • Хришћанство и друга веровања (323) • Домаћинство и привреда (328) • Ношња и накит (332)

НАРЕДНА СТОЛЕЋА (336)

БИБЛИОГРАФИЈА (341)

ИНДЕКС (365)

О АУТОРУ (383)

ПРЕДГОВОР

Срби спадају у ред оних словенских народа који међу првима ступају на историјску сцену. Стога не чуди што је њихова најранија прошлост, иако замагљена прашином протеклих векова, одувек привлачила посебну пажњу. Основну тешкоћу у истраживању и разгртању те историјске тмине представљао је мали број сачуваних писаних извора, али се последњих деценија они све више допуњавају археолошким открићима и тумачењима, што је значајно унапредило сазнања и омогућило појаву бројних научних студија у свету и окружењу. Иако код нас истраживања раздобља 7–10. столећа не прате такав развој, у суседним земљама она су довела до низа важних открића, која се тичу и најстарије прошлости Срба. Ова књига настала је са жељом да се уз помоћ тих нових сазнања осветле најзамагљенији векови српске прошлости, почевши од првих вести о српској држави на Балкану, до средине 10. века, када се окончава једно раздобље њене историје. Након тога, проћи ће још више од два столећа до доласка Стефана Немање на чело српске државе, чиме отпочиње епоха Немањића.

О ИЗВОРИМА

Писани извори о првим столећима средњег века на овим деловима Балкана изузетно су ретки, као уосталом и у читавој Европи тог времена. Најзначајнији је свакако спис византијског цара Константина VII Порфирогенита *О управљању царством* (*De administrando imperio*), који је довршен средином 10. века и садржи низ значајних вести о најстаријој прошлости Срба, Хрвата и других народа са којима је царство тада долазило у додир. Од западних извора, врло ране вести о Србима доноси такозвана Псеудо-Фредегарова хроника, настала у Франачкој средином 7. века, затим Анали франачког краљевства, који садрже важан податак о Србима на Балкану из 822. године, писмо папе Јована VIII кнезу Мутимиру из 873. године, као и друге, углавном појединачне вести о Србима и њиховом окружењу расуте у другим изворима.

Поједини познији латински писци из далматинских градова користили су и неке старије, данас изгубљене изворе. Дело Сплићанина Томе Архиђакона из 13. века *Historia Salonitana* доноси описе догађаја из освита средњовековне епохе на овим просторима, али често измешане са локалним предањима, традицијама као и жељом аутора да нагласи значај свога града. Знатно више легендарних елемената садрже почетна поглавља списа

познатог као *Лейойис йоиа Дукљанина*, која описују догађаје из првих векова историје Словена на Балкану. И док у свету овај извор ужива углавном скромно поверење, на нашим просторима је, пре свега захваљујући издању и коментарима из 1928. године, привукао веће интересовање истраживача.¹ У новије време је, чини се довољно убедљиво, показано да је реч о познијем фалсификату сачињеном вероватно у 16. веку, у коме су ради уверљивости коришћени и поједини старији историјски извори и локалне традиције, углавном за каснија поглавља тог дела.²

Поред писаних извора, у овој књизи су у знатној мери коришћени и резултати новијих археолошких истраживања и њихових тумачења. Околност да је највећи део тих истраживања извршен на простору изван граница наше земље, углавном у Босни и Херцеговини, Црној Гори и Хрватској, условила је и да највећи део археолошке литературе коришћене у овој књизи потиче из тих земаља, али и све бројнијих међународних студија које се на нов начин баве тумачењем раносредњовековне историје ових простора. Списак свих цитираних дела као и извора налази се на крају ове књиге.

¹ Шишић 1928; О учвршћивању убеђења да је у питању средњовековни спис: Вујан 2011, 65–67.

² Вујан 2011, 65–80. О ранијим сумњама: Живковић 2009, 241–243.

оружја и војне опреме из Босне такође су из тог времена или су још млађи.²³² Врло мали број предмета франачког порекла који припадају првим деценијама 9. века на овом простору не пружа могућност да се њихова појава повеже са конкретним историјским околностима, већ су овде могли доспети на различите начине, трговином, као ратни плен или слично.

Још два изузетна предмета ратничке опреме западног порекла откривена су над извориштем Сане у тврђави у Горњим Врбљанима, између Кључа и Мркоњић Града, који су и нешто старији од свих франачких налаза са ових простора. Реч је о једном богато украшеном завршетку појаса – појасном језичку, као и позлаћеној мамузи.²³³ Језичак појаса је израђен техником ливења и ровашења, а затим делимично позлаћен и на крају опточен сребрним плочицама, на којима је с једне стране угравиран верски натпис, а са друге натпис *Tetgis faber me fecit*, који би гласио „Тетгис мајстор ме је направио“. На њему је и развијени украс у виду биљних и животињских мотива који припада такозваном стилу Тасиловог пехара. У питању је особени уметнички стил назван по раскошном пехару баварског војводе Тасила III који су он и његова жена поклонили бенедиктинском манастиру Кремсминстеру у данашњој Горњој Аустрији

²³² Пар железних мамуза са некрополе у Гомјеници код Приједора датоване у 10. век: Petrinec 2012, 86, 105. Пар украшених мамуза са некрополе у Петошевцима крај Лакташа код Бањалуке (лок. Багруша) из прве половине 10. века: Žeravica 1986, 165, 187–188; Petrinec 2012, 78–79, 98. Копље крај некрополе из 10. века у Кочићеву (бивши Јунузовци) код Градишке (Република Српска) нема типично франачке одлике: Miletić 1963, 158, 160.

²³³ Bojanovski 1974, 248–251; Vinski 1978, 144.

приликом његовог оснивања 777. године. Основно одељење стила Тасиловог пехара јесу представе стилизованих животињских мотива који се налазе и на језичку из Горњих Врбљана. Највећи број предмета овог стила потиче са простора Баварске, Тирингије, Саске и суседних области и датовани су у другу половину 8. и почетак 9. века.²³⁴

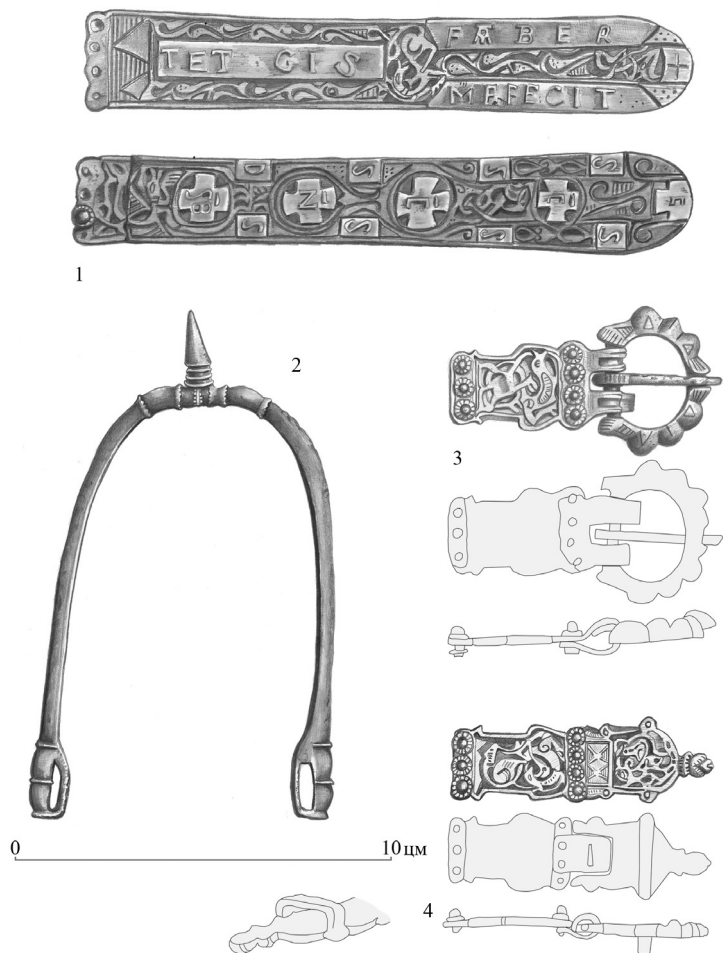
Поред појасног језичка, и позлаћена мамуза која је откривена на утврђењу у Горњим Врбљанима такође је украшена стилем Тасиловог пехара и засад је једина мамуза тог стила позната у овом делу Европе.²³⁵ Појасни језичак из Горњих Врбљана представља врхунски занатски и уметнички рад своје епохе, чији су украс, као и слова натписа, до те мере слични самом Тасиловом пехару да се верује да је потекао из исте радионице која је израђивала предмете за двор последњег владара Баварске.²³⁶ Ова околност, као и чињеница да је реч о скупоценом предмету, указују да је појас израђен за неку истакнуту личност друге половине 8. века која је могла бити блиска двору Тасила III, али и окружењу Карла Великог, будући да је баварски војвода заједно са својом породицом и ризницом 788. године допао франачког

---

²³⁴ О појави овог стила као последици оживљавања старогерманске естетике и симболике у срединама које су пружале очајнички отпор освајањима Франачке у којој се тада, у духу државне политике обнове римских империјалних традиција, подражавају антички уметнички узор: Žvanut 2002, 281–282. Укупан број откривених предмета овог стила не прелази неколико десетина, али им се понекад придружују и налази који су им тек донекле сродни, па њихов број тада нарасте до приближно 170 примерака: Robak 2015, 312–314; Kind 2007, 561.

²³⁵ Kind 2007, 555, 586–587, Liste 1:31, Abb. 3:4.

²³⁶ Vinski 1978, 146; HiK 2000 (Milošević), 112–114.

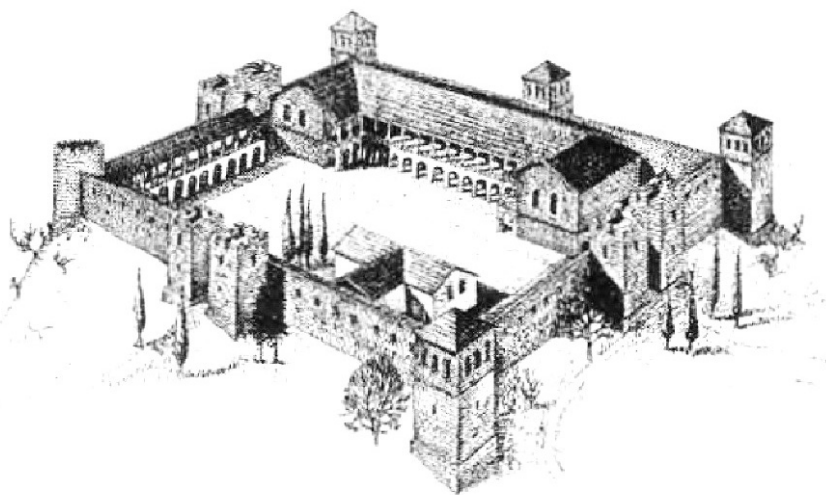
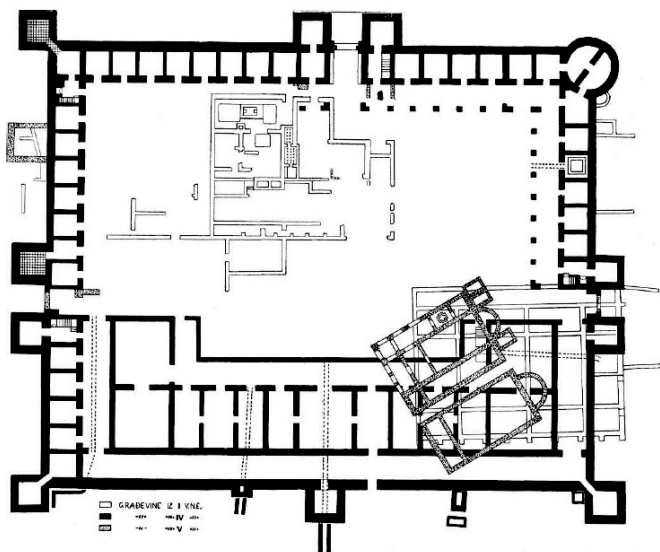
Предмети западног порекла друге половине 8. века: 1 — Позлаћени и украшени језичак појаса из утврђења у Горњим Врбљанима крај изворишта Сане, код Кључа и Мркоњић Града, Босанска крајина; 2 — Позлаћена коњаничка мамуза из Горњих Врбљана; 3 и 4 — Позлаћене и украшене копче појаса из утврђења у Могорјелу, Херцеговина

заробљеништва, из кога се никада није избавио. Мамуза је откривена свега неколико метара од појасног језичка, што указује да је највероватније припадала истој особи, али и да у питању није био гробни налаз.²³⁷

По времену настанка, пореклу и стилу украса појасни језичак и мамузе из Горњих Врбљана јасно се издвајају од бројних али нешто млађих франачких налаза са простора ране хрватске државе, што би указивало и да су у ове крајеве доспели у другачије време и у другачијим околностима. Са друге стране, једини који су им стилски и хронолошки блиски јесу налази позлаћених делова ратничког појаса из Могорјела код Чапљине у Херцеговини, који такође представљају изузетан уметнички рад друге половине 8. столећа, чије се порекло тражи у северноиталијанским радионицама.²³⁸ Локалитет Могорјело се налази са десне обале Неретве, тридесетак километара од њеног ушћа, а реч је о касноантичкој утврђеној вили рустици на чијим је рушевинама у раном средњем веку основано словенско насеље. Тада су стари бедеми и куле овог четвороугаоног каструма обновљени и ојачани, а у њему су нађени бројни уломци словенских керамичких посуда, накита, затим поменути делови ратничког појаса

²³⁷ На основу религијског натписа на језичку, SCS SCS SCS DN SB, који је протумачен као: *Sanctus, sanctus, sanctus, Dominus Sabaoth*, претпостављено је да је припадао црквеном лицу, односно франачком мисионару (Vinski 1978, 157), иако раскош и световна намена предмета указују и на другачије могућности.

²³⁸ О овом налазу из Могорјела: Vinski 1978, 150; HiK 2000, 112. Да ове налазе из Могорјела и Горњих Врбљана треба разликовати од нешто каснијих ранокаролинских налаза са наших простора: Schulze-Dörrlamm 1998, 140. Исту разлику прави и: Kind 2007, 554. О сврставању неких налаза из Хрватске у стил Тасиловог пехара мада су му они тек донекле сродни: Robak 2015, cat. 136, 144–145, 147, 154, 158.

Цртеж основе и реконструкција изгледа утврђења у Могорјелу код Чапљине крај доње Неретве, Херцеговина (према: Basler 1958)

из друге половине 8. века, као и нешто млађи каролиншки мач, два копља, четири мамузе такође франачког порекла, секира и други налази.²³⁹

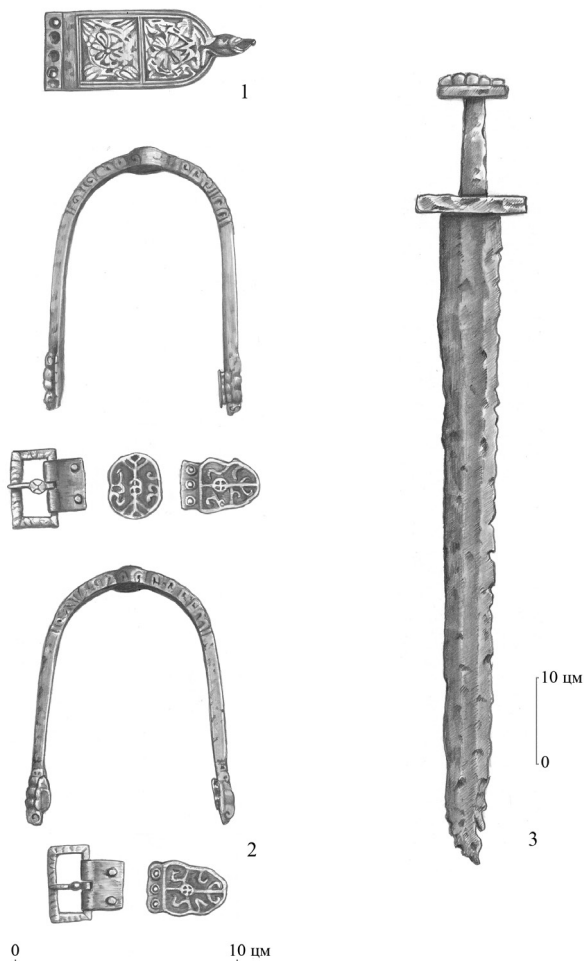
Током првих ископавања на локалитету Могорјело почетком прошлог века уништен је највећи део раносредњовековног слоја, док је целокупна документација са истраживања нестала. Захваљујући срећној околности да је у кући чувара остао генерални план налазишта на коме су били уцртани и објекти чији су остаци током ископавања уништени, сазнало се и за постојање такозване двојне базилике, односно две готово спојене црквене грађевине унутар бедема, али није могло бити утврђено да ли су оне коришћене и у раном средњем веку.²⁴⁰ Богати налази из Могорјела, међу којима су и поменути раскошни делови појаса из друге половине 8. века, јасно указују да се овде налазило значајно средиште на територији на којој се ускоро помињу Срби, односно њихова раносредњовековна кнежевина Захумље.

Поред Могорјела, са територије Захумља у данашњој Херцеговини потичу још неки франачки налази који су сконцентрисани углавном уз Неретву и даље на запад дуж границе са другом српском кнежевином, Неретљанима, а има их и у широј околини Стоца (лок. Хатељи код Берковића и Чаири код Стоца), где се по

---

²³⁹ Čremošnik 1951, 242–248; Miletić 1963, 155–178; HiK 2000, 112, 117, 130.

²⁴⁰ О последицама истраживања под вођством знаменитог аустријског професора Карла Пача: Basler 1958, 45–50. Тек након што је 1998. године објављен део личне писане заоставштине К. Пача, пронађене у Централном државном архиву Баварске, научници из региона су сазнали да документација са ископавања у Могорјелу није изгубљена: Zadro 2003, 250–266.

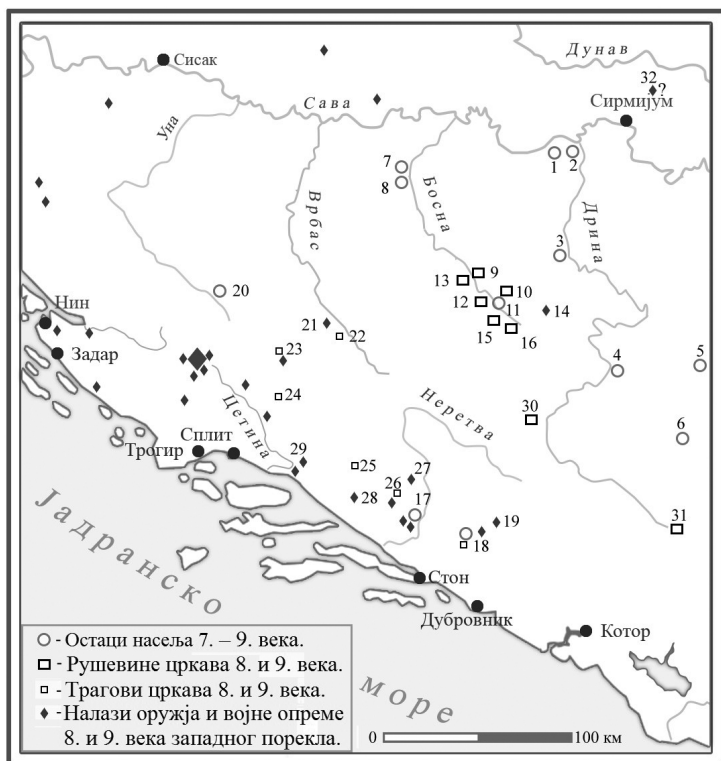
Налази франачког оружја и војне опреме с почетка 9. века: 1 — Позлаћени језичак ремена за опасивање мача из утврђеног насеља у Могорјелу код Чапљине на доњој Неретви, Херцеговина; 2 — Пар бронзаних и позлаћених мамуза са позлаћеним копчама и језичцима каишева за причвршћивање на ногу коњаника из ратничког гроба у Султановићима код Бугојна, средишња Босна; 3 — Железни двосекли мач из ратничког гроба у Чаирима код Стоца, Херцеговина

свему судећи налазило њихово упориште према истоку. Упадљиво већи број ранокаролиншких налаза на тлу где се убрзо помињу Захумљани него у другим областима за које би се такође могло претпоставити да су припадале Србима може се протумачити, као и у случају суседне Хрватске, политичким утицајем Франачке, односно да се њихова власт у првој половини 9. века пружала и у овој области. У том случају, источна граница Захумља представљала би и крајњи домет продора франачке власти у јадранском залеђу почетком 9. века.²⁴¹

Археолошки налази показују да се у Могорјелу већ од друге половине 8. века налазило једно важно словенско упориште на тлу Захумљана. Код касноантичког Равенског географа у овој области се наводи место *Turres*, односно *Turris Stagno* с Појтингерове карте, што би била осматрачница крај Стона, док се у данашњем називу Могорјела може препознати име Св. Хермагора (слов. Св. Мохор), ранохришћанског мученика из 4. века страдао у Сингидунуму, чији је култ затим пренет у Аквилеју, најзначајније црквено седиште у Лангобардском краљевству. Након франачког освајања 774. године, из Аквилеје су кретали покушаји покрштавања алпских и других суседних Словена, услед чега се култ овог свеца раширио на простору Карантаније. Његово евентуално присуство у Могорјелу указало би на ране правце одакле

²⁴¹ О франачкој власти у Захумљу: Bilogrivić 2015, 483. Овде вреди указати и на налаз металног окова једног франачког бојног стега, односно заставе, из усамљеног ратничког гроба недалеко од Мостара (лок. Вукодол) с почетка 9. века (HiK 2000, 285–286, кат. бр. IV 178, d, e), такође на територији Захумљана, у коме су уз покојника нађени и мач и мамузе франачког порекла.

- 1 – Батковић, Бијељина. 2 – Дворови, Бијељина. 3 – Грновица, Зворник.
 4 – Мушићи, Вишеград. 5 – Прилипац, Пожега. 6 – Врсенице, Сјеница.
 7 – Макљеновац, Добој. 8 – Жабљак, Добој. 9 – Билимишће, Зеница.
 10 – Дабравина, Високо. 11 – Бреза, Високо. 12 – Лепеница, Крешево.
 13 – Мали Мошув, Зеница. 14 – Русановићи, Рогатица. 15 – Рогачићи,
 Блажуј, Сарајево. 16 – Врутци, Врхбосна, Сарајево. 17 – Могорјело,
 Чапљина. 18 – Чаир, Столац. 19 – Хатељи, Берковићи, Столац. 20 – Горњи
 Врбљани, Врхсана. 21 – Султановићи, Бугојно. 22 – Чипуљићи, Бугојно.
 23 – Гламоч (Рудићи). 24 – Ливно (Раповина, Вашаровина). 25 – Имотски
 (Циста, Диковача). 26 – Јљубушки (Клобук, Бораси, Хумац, Црвени Грм).
 27 – Вукодол, Мостар. 28 – Посушје (Градац, Вир). 29 – Задварје-
 Полетнице, Омиш. 30 – Устиколина и Кумјеновићи, Фоча. 31 – Дренова,
 Пријепоље. 32 – Гргуревци-Шуљам, Рума.

Распоред појединих црквених грађевина 7–9. века и налаза предмета франачког порекла приближно с почетка 9. столећа

је хришћанство могло стизати у ове крајеве, мада то ипак остаје само претпоставка.²⁴²

Утврђење у Могорјелу и оно у Горњим Врбљанима повезују сродни налази раскошних и стилски и временски упадљиво блиских предмета западне продукције, који се разликују од осталих ранофраначких налаза са западног Балкана. Они су у ове крајеве доспели последњих деценија 8. века у околностима које нису до краја разјашњене, али не морају бити у директној вези са франачким освајањима, као што се то досад обично тумачило. И док је за Могорјело прилично јасно да је реч о важном утврђењу средишту на простору западних српских области, за нешто севернији каструм у Горњим Врбљанима може се закључити да је у питању такође утврђено словенско упориште које је настало на остацима касноантичких фортификација најкасније у другој половини 8. века. То значи да су оба утврђења била активна у исто време кад и поменуте црквене и друге грађевине у централној Босни.²⁴³ Утврђење у Горњим Врбљанима налази се на свега неколико километара од важног римског пута Сервитијум–Салона, који је био главна веза Паноније и Посавине са Јадранском обалом, па су неки истраживачи у овим крајевима тражили град српског кнеза код кога се 822. године склонио Људевит Посавски.²⁴⁴

---

²⁴² На пример црква посвећена овом светитељу у Самагеру крај Пуле из доба готске доминације у Истри, око 500. године. О могућности постојања култа Св. Хермагора у Могорјелу: Bilogrivić 2015, 483. Да је двојна црква у Могорјелу могла бити у употреби и након 7. века: Milošević 2011, 132–133, сл. 149/1.

²⁴³ О налазима из Горњих Врбљана: Vojanovski 1974, 248–251.

²⁴⁴ Да се овај град налазио негде на подручју између Козаре, Грмеча, Уне и Купе: Новаковић 1971, 170–188. Другачије: Goldstein 1984, 235–238.

Упоређивање бројности и густине ранокаролиншких налаза на претпостављеном простору најраније хрватске државе и областима источно од реке Цетине, изузимајући Захумље, показује сасвим другачију слику. Њихов упадљиво већи број у Хрватској и Захумљу тумачи се успостављањем франачке врховне власти у тим кнежевинама почетком 9. века. С друге стране, на простору данашње Босне и осталих делова Херцеговине, као и даље на исток, они су упадљиво ређи, заправо спорадични, због чега се овде њихово присуство не може тумачити присуством франачке власти, или Хрвата, како се то понекад чини, већ њихов мали број заправо одговара заступљености ових налаза у другим областима које су биле у суседству Франачког царства.²⁴⁵

У време франачког продора на Балкан полапски Срби су такође били изложени њиховом притиску. Они су са Францима водили честе борбе још од времена ратова Карла Великог са Баварцима и Аварима последњих деценија 8. века, а та непријатељства продужила су се и касније. Након што су се тамошњи Словени одметнули, велика франачка војска најпре је покорила Чешку и убила њиховог владара кнеза Леха, а затим је 806. године пошла на Србе (*in terram Sclavorum, qui dicuntur Sorabi*). У тим сукобима погинуо је њихов кнез Милидух (*Miliduoeh Sclavorum dux*), после чега су они, заједно са околним Словенима, поново признали врховну власт Франака. Приликом ових сукоба извори помињу утврђења у српској земљи која називају, као и сличне франачке фортификације, кастелима (*castella*), што указује да међу тим војним објектима није било суштинских

---

²⁴⁵ Видети и напомену 277.

разлика.²⁴⁶ Маја 826. године нови српски кнез Тунгло (*Tunglo, dux Soraborum*), заједно са кнезом Ободрита, појавио се у Ингелхајму пред царем Лудовиком Побожним како би се оправдао од оптужби за неверство и након што је оставио свог сина као таоца могао је да се врати у земљу. Сукобе овдашњих Срба са Франачком обележило је и оснивање такозване Српске марке (*limes sorabicus*), пограничне области царства, која се некад називала и Тириншком марком, пошто се налазила на крајњем источном рубу те покрајине обухватајући и један број Срба који су као граничари били укључени у њу. Најстарији помени ове области везују се за њеног првог познатог управитеља, кнеза Такулфа (*Thachulf, dux Sorabici limitis*) из тридесетих, односно четрдесетих година 9. века, иако је гранична област Царства према Србима на овој територији постојала и раније, као што сведочи један податак из приближно 830. године да река Сала представља границу између Срба и Тиринжана: „*Sala fluvius Thuringos et Sorabos dividit*“.²⁴⁷

ДОСЕЉАВАЊЕ ХРВАТА

Приликом описа дешавања у Далмацији с краја 8. и почетка 9. века треба се осврнути и на питање времена доласка Хрвата, око ког се већ дуго води научна полемика. У ранијој историографији доминирао је став, утемељен пре свега на тумачењу података из списка Константина Порфирогенита, да се овај словенски народ доселио

²⁴⁶ За кнеза Милидуха: *Annales Francorum*, а. 806, 121, док је у *Chronicon Moissiacense*, 308 назван краљем: *rex superbus qui regnabat in Siurbis*. Henning 2011, 142.

²⁴⁷ *Vita Caroli Magni*, 32, Cap. 15.11–12.

у исто време када и Срби, у првој половини 7. века. Тек седамдесетих година прошлог века јавило се мишљење засновано на пажљивијем читању овог извора по коме се сеоба одиграла знатно касније, у време франачког продора на Балкан, крајем 8. и почетком 9. века. Након почетног одбијања и оштрих критика, ово становиште почело је добија све више присталица, захваљујући и резултатима обимних археолошких истраживања који су у то време почели да се објављују. Они су показали да на простору северне Далмације постоји старији хоризонт словенских гробаља из 7. и 8. столећа, као и онај млађи из 9. столећа, који се међусобно прилично разликују. Обе групе налаза опредељене су као старохрватске, али је с временом бивало све јасније да се разлике међу њима не односе само на употребу појединих врста предмета, па ни на усвајање хришћанских обичаја, већ и на друштвену структуру и стварање различитих друштвених елита, и да се стога само онај млађи слој може идентификовати са Хрватима.²⁴⁸ У најновије време појавило се и мишљење по коме хоризонт некропола из 7. и 8. столећа не припада Хрватима, али ни било којим другим Словенима, већ локалном романизованом становништву.²⁴⁹

Што се тиче самог порекла Хрвата, у свету више него на нашим просторима пажња се поклања мишљењу да се појава њиховог имена може везати за име бугарског кана Куврата. Међу богатим налазима са локалитета у јужној Украјини, где се верује да је средином 7. века

---

²⁴⁸ О овој важној полемици у хрватској историографији: Bilogrivić 2016, 20–21, 32–35, и нешто скромније: Curta 2019, 65–68.

²⁴⁹ Dzino 2010. Видети и: Petrinec 2009, где се на основу обимне археолошке грађе заступа старије мишљење о континуитету становништва, односно досељавању Хрвата у 7. веку.

сахрањен овај знаменити бугарски владар, откривена су два прстена на којима су грчким словима исписани монограми од којих се први чита као *Ховраӣ* или *Хр-ваӣ* (Χοβράτου, Χροβράτου), а на другом се уз ово име налази и византијска титула патрикија – *Ховраӣ ња̄ӣри-кије* (Χοβράτου патρικήου).²⁵⁰ Као византијски савезник, Куврат је потиснуо Анте из области прицрноморских степа и затим ту створио такозвану велику Бугарску, коју су убрзо након његове смрти покорили Хазари. Пред њима је више група Бугара избегло на запад, између осталих и Куверова група, која је стигла у Аварски каганат, Аспарухова, која се сместила на доњем Дунаву, док су неке друге доспеле међу Словене у Карантанији, све до Баварске и лангобардске Италије.

Име славног бугарског владара могла је за себе узети једна таква мања група, која је затим добила одређени положај у пограничним областима Аварског каганата, на шта указује и чешћа појава трагова хрватског имена на ободима аварске државе. Позивајући се на Кувратово име, они су се представљали као његови потомци у процесу познатом као измишљање традиције, око чега се с временом створила колективна идентитетска нарација, својеврсни *origo gentis*, на којем се даље темељило предање заједнице.²⁵¹ Обичај коришћења имена полумитског претка у стварању (етимологизацији) назива племенске заједнице посведочен је код више номадских народа, попут, на пример, Огуза, чије је име настало од митског претка Огуз-кагана. Процес словенизације заједнице која је себе називала Хрватима могао је бити већ поодмакао или окончан у тренутку њиховог

²⁵⁰ Поповић 1986, 105.

²⁵¹ О овој појави: Hobsbawm 2001, 12.

У СУСЕДСТВУ ВЕЛИКИХ СИЛА (ОКО 830. – 850. ГОДИНЕ)

ПЛЕМЕ НЕРЕТЉАНА

Након бурних догађаја изазваних ширењем Франачке у југоисточној Европи и њеним сукобом са Византијом, на нашим просторима наступиле су нове околности. Уместо утицаја само источног царства, који су међу Словене у Далмацији стизали углавном преко приморских градова, сада је постојало још једно, знатно јаче политичко присуство друге велике силе тог времена. Ширењем политичког система као и хришћанске вере и културе са Запада, трајно су преокренути дотадашњи историјски токови у деловима Далмације који су били под њиховим утицајем. За разлику од њих, у Србији се ове промене, са изузетком неких области попут Захумља, нису знатније осетиле, већ је и даље преовладавао византијски утицај, док је хришћанство, као и у далматинским градовима, било у латинској форми.

И док из првих столећа словенске и српске историје на овом тлу потиче скроман број, и то претежно случајних података, од првих деценија 9. века извори нешто чешће бележе вести са наших простора. Византијским писцима ови крајеви су и даље превише удаљени од

престонице и других великих градова Царства, али се на политички и културно оживљеном Западу јављају извори који с времена на време поклоне одређену пажњу нашим просторима. Тако млетачки хроничар Јован Ђакон, који је своје дело *Историја Венеције* завршио почетком 11. века, али користећи старије, данас изгубљене списе, доноси вест о представнику неких Словена са Неретљанског острва (*missus Sclavorum de insula Narrentis*) који је око 830. године дошао у Венецију да склопи мир са дуждом и том приликом се покрстио.

Овај споразум није дуго потрајао, о чему сведочи следећа вест Јована Ђакона како су око 835. године неретљански Словени (*Narantanis Sclavis*) ухватили венецијанске посланике који су се враћали из Беневента и побили их.²⁷⁸ Како би најзад уредио ове односе, венецијански дужд Петар Традоник креће са ратним лађама 839. године против далматинских Словена и најпре склапа мир са кнезом Миславом, за којег се из каснијих извора дознаје да је владар Хрвата, а затим продужава даље до острва наспрам Неретве, где постиже сличан споразум и савез (*foedus*) са Дружаком, судијом Марјана (*Drosaico Marianorum iudice*). Наредне године дужд предузима још један поход против Словена, али пошто је био поражен од Људевита (*Liuditum Sclavum*) и изгубио више од 100 људи, вратио се без славља у Венецију.²⁷⁹

²⁷⁸ *Iohannis Diaconi*, 16.41–42; 17.21–22. *Documenta*, 334–335, бр. 174.2, где се прва вест датује у почетак власти дужда Ђованија Партицијака (*Joanni Particiaco*, 829–836); Другачије: Живковић 2012, 15–16.

²⁷⁹ *Iohannis Diaconi*, 17.29–36; Живковић 2012, 16. Неретљани се понекад називају и Марјани, претежно у домаћим далматинским изворима (*Mariani, omnes Maronos, Morstici*), као и њихови каснији владари (Беригој *rex*, односно *iudex Marianorum*, Јаков *dux Marianorum* и др.), Исто, 12; Коматина 2015, 17.

Неретљани су једна од српских раносредњовековних кнежевина о којима говори више домаћих и страних извора. Константин Порфиригенит им је посветио поглавље у свом спису *О ујрављању царсѣвом* које је насловио „О Паганима који се називају и Неретљани и земљи у којој сада обитавају“: „Исти Пагани воде порекло од некрштених Срба, из времена оног архонта који је пребегао цару Ираклију. Авари су такође и ову земљу поробили и опустошили, па је за цара Ираклија поново насељена. Пагани се зову због тога што нису примили крштење у оно време, када су покрштени сви Срби.“ На другом месту, у 30. поглављу „О Далмацији“, он даје и најранији опис ове кнежевине: „Од реке Неретве почиње Паганија и пружа се до реке Цетине и има три жупе Растоку, Мокро и Дален. Две жупе, наиме Растока и Мокро, леже близу мора и имају лађе, а [жупа] је далеко од мора и они [тј. њени становници] живе од обрађивања земље. Њима су суседна четири острва: Мљет, Корчула, Брач и Хвар, врло су лепа и плодна са опустелим градовима и много маслињака; на њима они станују, поседују своја стада и од њих живе.“²⁸⁰

Иако је овај опис настао средином 10. века, верује се да осликава стање које се није значајније мењало од прве половине 9. века. Одређена разлика у односу на раније доба може се тицати области између Сплита и доње Цетине, која је дошла под власт Хрвата вероватно у првим деценијама 9. века, као и великих средњојадранских острва, Хвара, Брача, Корчуле и Мљета, која су Неретљани заузели отприлике у исто време. Време када су Неретљани освојили ова острва од Византије може се и нешто прецизније одредити. Тома Архиђакон

²⁸⁰ Порфир., 36, 5–10 и 30.104–112; Виз. изв. II, 64 и 34–35.

пише како су грађани Салоне након разарања свог града потражили уточиште на острвима Шолти, Брачу, Хвару и Корчули.²⁸¹ Да је Византија још почетком 9. века имала власт над Брачем сведочи и тестамент сплитског приора Петра из око 800. године у коме се каже како је он тамо поседовао кућу са доста земље и винограда, а на острву се помиње и Црква Св. Јована.²⁸² Међутим, већ први познати податак Јована Ђакона о Неретљанима из око 830. године доводи их у везу са острвима, што говори да се њихово заузимање до тада већ одиграло. Константин Порфирогенит наводи како у доба владавине цара Михајла II (820–829) Словени у Далмацији „одвојивши се од царства Ромеја, постадоше самостални и независни, не покоравајући се никоме“, а у набрајању имена тих племена помиње конкретно и Пагане, односно Неретљане.²⁸³ Сукоби Неретљана са Венецијом због којих је морао бити склопљен мир око 830. године свакако су такође били против византијских интереса будући да је град Св. Марка тада признавао њену власт.

Стање успостављено после Ахенског мира 812. године, када су се византијски поседи свели на приморске градове и поједина острва, док је Францима припала власт над Словенима у залеђу, обично се везује за територије северно од реке Цетине, али археолошки налази

²⁸¹ *Toma Arhidakon*, 36–38. У овакву слику уклапа се и данас изгубљен, али доста уверљиво посведочен податак о натпису из рушевина напуштеног града Шкрипа на Брачу, у коме се каже како је град обновљен у време цара Ираклија Констанса (641–668) и папе Виталијана (657–672): *Braciae Descriptio*, 209; Живковић 2004, 93–94. У Шкрипу је откривено и гробље романског хришћанског становништва из 7–8. века: *Petrinesc* 2009, 133, 140.

²⁸² Horvat 1951, 155.

²⁸³ Порфир., 29.58–68; Виз. изв. II, 14.

са простора Захумља указују да је слично стање могло бити и јужније од ове реке. У таквим околностима, Неретљани су могли променити дотадашњи однос према Византији и напасти њене најближе поседе, односно острва. Порфиригенит у 30. поглављу свог дела пружа и кратак опис како се то збило: „Романски градови обрађивали су острва и живели су од њих. Пошто су их Пагани стално заробљавали и уништавали, они та острва напусте, желећи да се баве земљорадњом на копну.“ Слично сећање на ове догађаје сачувало се и у локалном предању на Брачу, где се најпре описују мирни односи са Неретљанима, а затим њихов напад, опсада и разарање града Шкрипа.²⁸⁴

Положај Неретљана био је специфичан будући да су њихови западни суседи Хрвати признавали франачку врховну власт, а судећи по археолошким налазима, исти је случај био и са Захумљанима на истоку. Нападе против византијских и венецијанских интереса често су предузимали заједно са Хрватима, што указује да су у то време наступали са истих или сличних политичких позиција, односно да су и они признали власт Франака, вероватно у исто време кад и Захумљани почетком 9. века. Узан појас земљишта у залеђу којим су они могли бити повезани са остатком Србије у ово време је свакако прекинут, односно територије Хрватске и Захумља које су обе биле под франачком влашћу морале су се додиривати, што је свакако допринело прекиду политичких веза са остатком земље.

Податак да се посланик Неретљана приликом доласка у Венецију око 830. године тамо и покрстио потврђује да

²⁸⁴ Порфир., 30.120–123; Виз. изв. II, 36. За Брач: *Braciae Descriptio*, 209–210.

они тада још увек нису били хришћани. Такав став, међутим, не би могао да се примени на остале делове земље, будући да Порфиригенит јасно каже како се Неретљани називају и Паганима јер „нису примили крштење у оно време, када су покрштени сви Срби“. У питању је свакако процес који је могао трајати и вековима док се нова вера није раширила у свим деловима земље, али је овде реч о формалном чину прихватања хришћанства од стране друштвене елите, што би било у складу са већ изнетим закључцима о присуству хришћанства код Срба већ у 8. столећу. Са друге стране, необично је да су само они Срби који су били најближи црквеном средишту читаве провинције Далмације – Сплиту, остали некрштени, док су сви остали, укључујући и оне дубоко у унутрашњости Балкана, већ прихватили нову веру. У том смислу занимљива је белешка коју уз податак Јована Ђакона о Неретљанима из 830. године дописује три и по века касније млетачки дужд Андреа Дандоло, који каже да су то „Словени још увек пагани, који воде своје порекло од Гота“, што би могло да се односи и на њихово верско опредељење.²⁸⁵

Поред напада Франака, поразу Византије у Далмацији допринела су и унутрашња превирања и притисци које је Царство у то време трпело. На вест да су на Ускрс 820. године у Цариграду официри у завери убили старог цара Лава V Јерменина и на његово место поставили Михајла II Аморијца, у Малој Азији је дукнуо устанак на чијем челу се нашао Тома Словен. Овај искусни царски официр имао је подршку најјачих јединица у држави захваљујући чему је без много тешкоћа овладао готово

---

²⁸⁵ Documenta, 334, бр. 174.1.

свим малоазијским провинцијама. Тома је успоставио везе и са арабљанским калифатом, што му је омогућило да га тамошњи антиохијски патријарх окруни царским венцем. Када је у јесен 821. године на челу своје велике војске прешао на европско тло и ту такође наишао на општу подршку, цар Михајло II је био принуђен да се повуче у престоницу, а побуњеници су ускоро опсели град са копна и са мора. Упркос знатно бројнијим снагама, Томина војска ни након годину дана опсаде није успела да продре кроз бедеме престонице, услед чега је почела да се осипа. У зиму 822/23. године Михајло II је са пристиглим појачањима из удаљених пограничних провинција предузео контраофанзиву, у којој је Тома на крају поражен, заробљен и свирепо погубљен септембра 823. године.

Ови унутрашњи потреси, уз одраније присутну кризу изазвану борбом против поштовања икона, ослабили су способност Царства да одговори на спољашње изазове. Један од највећих били су ратови са арабљанским калифатом на истоку и њихова експанзија која се већ током устанка Томе Словена усмерила на велика медитеранска острва, најпре Крит, а 827. године сараценски бродови су се искрцали и на Сицилију. Ту су наишли на жилав отпор византијских гарнизона по локалним утврђењима, а после неуспеле опсаде главног града Сиракузе, у пролеће 828. године у помоћ острву стигла је и царска флота која је поразила Арабљане и на мору. Током тих борби истакао се венецијански дужд Јустинијан Партицијако на челу својих ратних бродова, након чега се тријумфално вратио у град Светог Марка, док су се преостали Арабљани склонили у два мања утврђења у

унутрашњости острва. Преокрет је наступио у лето 830. године, када су нападачима стигла појачања из Африке и муслиманске Шпаније. Од тада ратна срећа полако прелази на њихову страну и након једногодишње опсаде освајају прво значајније утврђење, Палермо, а затим постепено следи заузимање и других градова. Престоница Сиракуза пала је 878. године, а последње византијско упориште, град Таормина у североисточном делу острва, тек 902. године. До тада су Арабљани са Сицилије већ увелико проширили своје нападе на италијанско копно. Бари освајају 841. године, а први њихов упад на Јадран забележен је 840. године, када су опљачкали и спалили град Раб на истоименом острву у Корнатима и Анкону на супротној италијанској обали.

ШИРЕЊЕ БУГАРА

Поред Византије и Франачке, почетком 9. века у суседству Србије почела је да израста још једна значајна сила. Бугарска је искористила пропаст Аварског каганата да заузме његове источне области, а затим је додатно ојачала након велике победе над византијском војском 811. године, када је убијен цар Нићифор I. Била је то прекретница у византијско-бугарским ратовима, којом је млађа од две државе стекла не само одлучујућу предност већ и прилику да учврсти власт над покореним Словенима и Аварима. Како прича византијски историчар Теофан, Крум је дао да се глава убијеног византијског цара набије на копље и истакне пред његовим двором да би је видели представници племена која су долазила да му се поклоне, а затим да се одере до кости, а лобања окује у сребро како би је пружао поглаварима

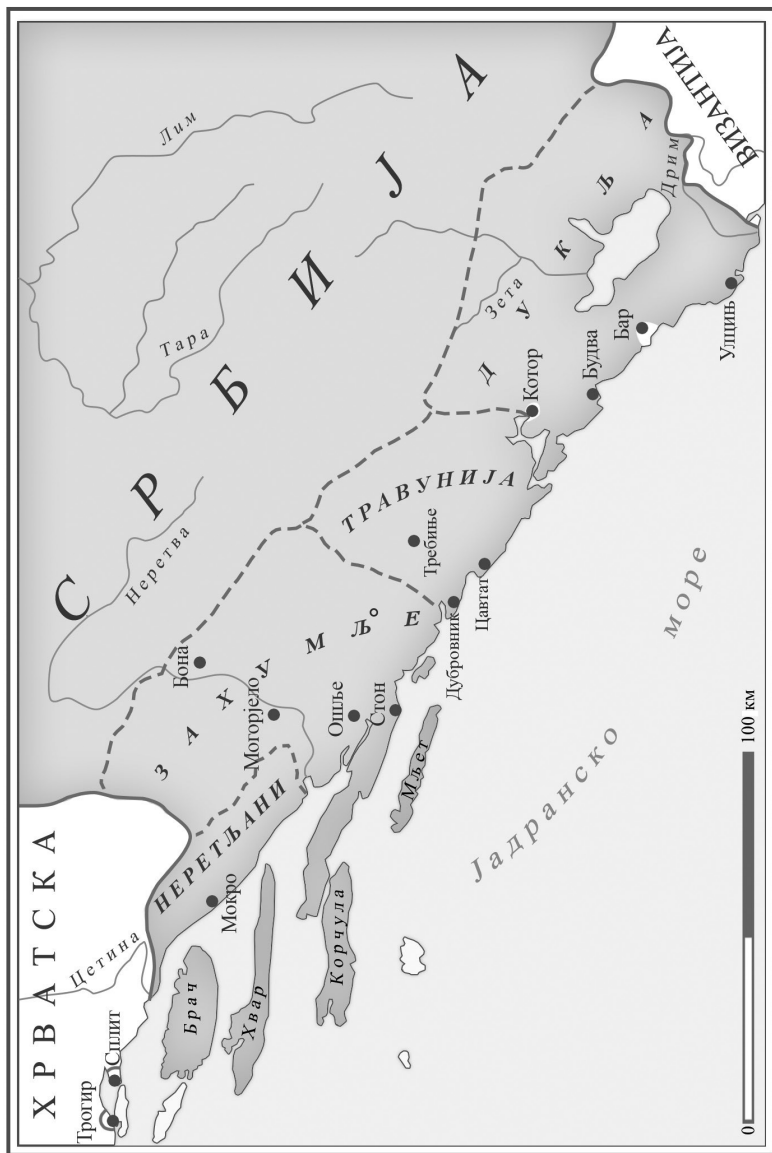
покорених Словена да пију из ње и наздрављају њему у част.

Бугарски владар је ускоро прикупио велику војску састављену од покорених Словена и Авара припремајући поход на сам Цариград, када га је изненадна смрт 814. године спречила у томе. Две године касније, његов наследник Омуртаг склопио је тридесетогодишњи мир са Византијом, којим је утврђено разграничење две земље у Тракији.²⁸⁶ Текст овог споразума уклесан је на камене плоче које су откривене крајем 19. века у данашњој источној Бугарској. Писан је на лошем грчком језику и доста оштећен, па су, од укупно 11 тачака колико је по свему судећи имао, сачуване само прве четири, од којих две уређују статус Словена, оних који су под влашћу Византије и оних у приморју који то нису и који треба да се врате у своја села.²⁸⁷ Користећи овај предах у ратовању са Византијом, Бугарска се окренула освајањима на другим странама. Долазак представника племена Тимочана и Гудускана на франачки двор 818. године говори да је њихова земља нападнута убрзо након склапања тридесетогодишњег мира са Византијом, који је Бугарској ослободио војне снаге са којима је могла да нападне словенска племена у Подунављу.

Западније од Тимочана, уз Дунав, живело је још једно словенско племе, Ободрити. Њихова област пружала се са десне обале реке, отприлике између долине Пека на истоку и Млаве на западу, док је даље на запад од њих почињала земља Морављана. Ободрити нису напустили своју земљу кад и Тимочани и Гудускани, иако су и они

²⁸⁶ Nikolov 2018, 85.

²⁸⁷ Коматина 2010, 67.

Српске приморске области у 9. — првој половини 10. века